

Valetab kui vana valge hobune

Loomkujundist kõnekäändudes *valge hobuse* näitel

Anneli Baran

Eesti Kirjandusmuuseumi teadur

On tavaks saanud rääkida fraseoloogiast kitsamas ja laiemas tähenduses. Esimesel juhul peetakse silmas idiomaatilisi väljendeid, teisel juhul ka kõnekäände ja vanasõnu. Viimased kuuluvad fraseoloogia vanimasse ossa.

Kõnekäänd on lühike, kujundlik püsiväljend, mis sõltub kontekstist ehk kaastekstist. Ilma kaastekstita on sageli raske või isegi võimatu aru saada, mida üks või teine kõnekäänd tähendab ja kuidas seda kasutada, eriti käib see nende väljendite kohta, mis on tänapäeva keelest kadunud.

Kõnekäänud nagu vanasõnadki on suuresti rajatud loomkujundele. Loomadest esinevad kõige sagedamini koer, siga ja hobune, kusjuures tihtilugu on oluline ka looma värvus (*kirju koer, must siga*). Kõige rohkem eri väljendeid on valge hobusega.

Kis kurja tüdrukut või valget varssa on näind

Eesti rahvaluule arhiivi kõnekäänukartoteegis on valge hobuse kohta ligi 40 üleskirjutust, kõige varasemad neist pärinevad XIX sajandi lõpust. Üleskirjutusi on peaaegu kõikjalt, v.a Võru- ja Setumaa, seega on tegemist kogu Eestis tuntud kujundiga.

Valget hobust on üsna üldiselt peetud millekski harva esinevaks, ebatavaliseks. See on andnud alust hüperboolseteks ehk liialduslikeks kõrvutusteks. Oma osa on siin olnud ka uskumusel, et valget värvi looma ootamatu ilmumine ennustab halba, st sellise looma nägemine võib olla hirmutavate tagajärgedega.

- *Tigedat tüdrukut ega valget varssa ei ole keski näind*

- *Kis kurja tüdrukut või valget varssa on näind, aga kust niid kurjad naesed ja valged hobused siis on tulnud*

Jätame kõrvale arutlused selle üle, kas valget saab üldse värvinimetuseks defineerida (valge, seega värvusetu). Vanasõnades on *valge* sageli sama mis *puhas*:

- *Valge hobu ja noor tüdruk on rasked puhtad hoida*

Valetab nii, et valge hobune tuleb metsast välja

Valge hobuse kõnekäändude hulgas leidub üks suurem rühm, milles valge hobune seostatakse valega (valetamisega). Selle põhjuseks on nähtavasti pelgalt algriimist tingitud sõnamäng: *valetab* – *valge*, *vale* – *valge*. Mõnel juhul lisatakse (taas algriim) *valgele* omadussõna *vana*: *vana valge hobune* (vanades tekstides võibki kohata hobuse tähenduses sõnaühendit *vana valge*).

- *Valetab nii, et valge hobune tuleb metsast välja* (suure valetaja kohta)
- *Valetab kui vana valge hobune* (valetaja või luiskaja kohta)

Teatavas mõttes võtme nende ütluste mõistmiseks võib anda väljend *vale tuli valge ette* ‘vale tuli ilmsiks’. Ka soome keeles leidub väljend valge hobusega: *jo sie ny valehtelet ku valkea hevonen* ‘valetad kui valge hobune’.

Hobuse kõrvale on valetamises süüdistatud ka koera: *valetab nagu vana koer*. Samuti võib vanasõnade hulgast leida koeraga väljendi, milles esineb huvipakkuva detailina valge värv: *valge sabaotsaga koer on valelik*.

Valetamine ja valge hobune on koos ka retooriliste hüüatuste vormis esitatud väljendites: *Kas oled mind näind selle valge hobusega sõitmas, mis ma vale eest saand!* (öeldakse uskmatule). Võrdle: *Kes mulle vale eest raha on maksnud!*

Järgmine näide osutab tõsiasjale, et nii eesti kui ka soome kõnekäändudes on valget hobust seostatud peale valetamise ka uhkusega:

- *On nin ylpee, ettei puhutel saa mukko valkose hevose sellääst* ‘on nii uhke, et ei räägi muidu kui valge hobuse seljast’ (soome) – *Os mõni lahep* ‘lahkem’ *inimen ollu, kõnõlõs ikki nagu obese selläst* (eesti)

Soome keele kõrval leiab sarnaseid või lähedasi väljendeid ka saksa keelest (seda, kes kellelt on laenanud, on tavaliselt üpris keeruline kindlaks teha). Kui eesti väljendis on tegemist valge hobusega, siis saksakeelse väljendi kujundiks ei ole valge, vaid kahvatu, luitunud karvaga hobune.

- *Kas oled valet valge hobusega taga ajand? (eesti) – Wer einmal auf einem fahlen Pferde ertappt wird, dem glaubt man nicht leicht mehr* ‘keda kord valelt tabatakse, seda ei usuta enam kergesti’ (saksa)

Vale ja valetamisega seotud väljendite rühmaga haakuvad otsapidi ka sellised valge hobuse kõnekäänud, mis märgivad tühja juttu, loba, kasutatut ettevõtmist vms:

- *Ei sen jutust ole asja, juskü valge hobune situ vede* (tühise jutu ja lobasuuga inimese kohta)
- *See on sama hää kui valge hobune situks vette* (asjatu, kasutu toiming, käsk, keeld jms)

Teeb valge hobuse lage maa pääle

Kõnekäändudel on teadupärast üsna rohkesti paralleele rahvaluule teiste žanride, s.o vanasõnade ja naljanditega. Rahvapärastele väljenditele on seesugune iseseisvusetus väga iseloomulik. Nii näiteks meenutavad järgmised folkloorsed tekstid oma pikkuse ja arendatuma vormi poolest hoopis naljandit:

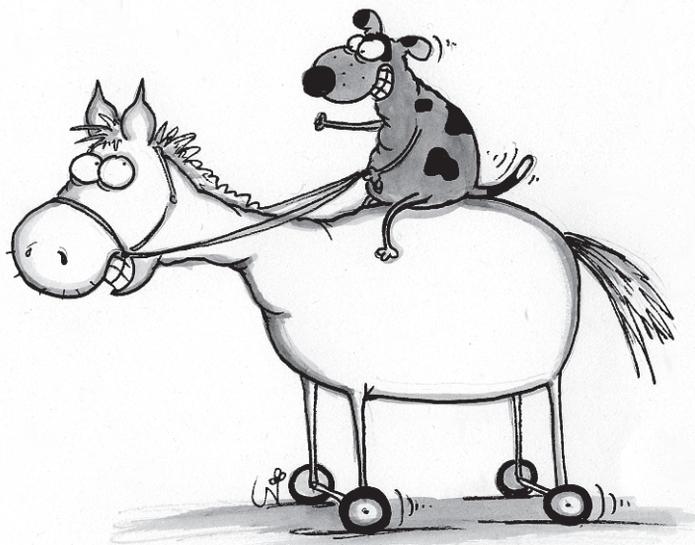
- *Ei sul põle vaja änam lehma pidada ega lambi eli osta: too valge söömaaeg akna taha, valgustab tua ja supi kah* (öeldakse valge hobuse omanikule)
- *Pöide mehed on nii kokkuhoidlikud, et toovad tuppa valgusallikaks õhtul valge hobuse*
- *Üks valge hobu sureb Saksamaal ära, meie peame seda päeva pühitsema!*
- *Venemaal sureb valge hobune ära, jälle minu süü!* (süüdistuse pahameelne või solvunud tagasitõrjumine)

Mitmes vormi ja tähenduse poolest vanasõnaga sarnases kõnekäänus sisaldub tingimata hobuse värvus (valge), samal ajal kui vanasõnades see puudub:

- *See supp on nii lahja, et saab korra üle aja hüpata, kuid pudru seisab niikaua kõhus kui jõuad hüpata valge obuse selga (kõnekäänd) – Ära süö leivaga jahuputru, sis kukud hobose seljast maha! (vanasõna)*
- *Teeb valge hobuse lage maa pääle! ‘suurustab’ (kõnekäänd) – Vahest tehakse hobune sinna, kus mitte pole vaiagi valmis (vanasõna)*

Omaette rühma moodustavad väljendid, kus tuntuma kõnekäänu tuumale *hobune* on lihtsalt lisatud täiend *valge*:

- *Sii inime tiäb paljo, ku Venemaal narritasse mõni valge hobene (~ mära) ära, siis tämal kõik oo tiedä. Võrdle: Narvas narritaks hobune ära, aga mina ikke süüdlane (kui kedagi alati igas asjas süüdistatakse)*
- *Valge hobuse tallalakkuja ‘(kellegi) tallalakkuja, pugeja’*
- *Valge hobune vahib tallist välja. Võrdle: Talliuksed lahti, täkk vahib tallist välja (tatise ninaaluse kohta); Pane talliuks kinni, hobene tuleb tallist välja (pane püksiauk kinni)*
- *Karga valge hobuse seljast maha, küll sa siis kätte leiad (kui mõni päise päeva ajal otsib kadunud asja). Võrdle: Ära otsi hobuse seljast!*

Nagu juba eespool mainitud, peetakse valget looma ebaharilikuks ning seostatakse üleloomulikkusega. Ka eesti traditsioonis on valgel hobusel kurjakuulutava ende staatus (nt katkumuistendites) ning seda kohatab usundilise taustaga kõnekäändudeski, nagu näiteks: *valged hobused hakkavad norskama* (upsakale tüdrukule, kes vanatüdrukuks tahab jääda).

Samas tähenduses kasutatakse laialdasemalt küll väljendeid, milles hobuse asemel on häälekateks tegelasteks hoopis ussid (*Küll haudas ussid urisevad ja söövad; Tohi' minnä müüdü matusit, vagla' nakkasõ' haukma*). Rahvusvaheliselt tuntud motiiv valgest hobusest, kes hakkab hirnuma katkiste riietega mööduja peale, on eesti traditsiooniski olemas, ent hobuse värvust ei mainita: *Käib kui va hernehirmus ringi ja ehmatub küla vahel hobusi, vahi, et hakkavad lõhkuma!*

Kirju hobuse külast ja valge hobuse vallast

Valget hobust võib kohata ka kõnekäändude ühe alarühma – tõrjevormeli ehk pareeriva vastuse koosseisus. Enamasti on need dialoogid rajatud riimile. Kuigi sellised riimitamised on seotud ühe konkreetse keelega, on tegu rahvusvahelise pärimusega. Järgnevates näidetes on rõhk lõppriimilisel sõnamängul *paras – varas* (s.o tõrje kujutab endast reageeringut kindlale sõnale):

- *Paras! – Su esimene poeg on valge hobuse varas.* (öeldakse kahjurõõmu tundes)
- *Paras! – Valge hobuse varas.*

Tõrjevormelite hulgas leidub selliseidki, kus küsimusele antakse põiklev vastus, kusjuures vastused on rajatud algriimile (*kirju kihelkonnast, valge vallast*):

- *Kust sa oled? – Kirju hobuse kihelkonnast, valge hobuse vallast, kodara külast, põia perest.* (öeldakse siis, kui ei taheta oma elukohta teada anda)
- *Pärit kirju hobuse külast ja valge hobuse vallast, seal, kus koer tagumikuga haugub ja koera nimi on Viksi!*

Eksitada võidakse ka küsimusega, nagu näiteks: *Kas sa oled sirelikarva hobust näinud?* Kui küsitletu „ei” vastas, öeldi: *Ma mõtlesin valget hobust.* Sellised sissevedamised kuuluvad aga juba hoopis teise lühi-

vormide žanri, nimelt mõistatuste uuemasse kihistusse, mida nimetatakse keerdküsimusteks.

Peale tõrjevormelite esineb valge hobuse kujund ka püsivõrdlustes: *see on hullem kui valge hobusevaras* (selle kohta, kes jääb kaardimängus kaotajaks). Sõnal *hobusevaras* on halvustav tähendus, nii et teda on kasutatud ka iseseisva sõimusõnana (*Oh sa hobusevaras!*) ja hõimupilgetes ehk naabervalla elanike pilkenimedes (*Holstre hobusevargad*).

Seega saab veel kord kinnitust tõsiasi, et kõnekäänu kujund ei ole midagi ainult temale ainuomast, vaid lühivormid kipuvad õnnestunumaid neist üksteiselt n-õ laenama.

Soovitusi edasilugemiseks

A. Baran, Tõrjevormelid e reparteed e naljakad vastused. – Maa ja ilm. Pro folkloristica V. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu, 1997, lk 12–16.

A. Krikmann, Härjamari, vähirasv. (Zoohübrididest ja -absurdidest paröömikas.) – Keel ja Kirjandus 1992, nr 11, lk 667–682.

A. Krikmann, Vanasõnad loomade identiteedist. – Mäetagused 1999, nr 12, lk 52–86.